

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XXVI. Dizi - Sa. 6

CIMETIÈRES ET TRADITIONS FUNÉRAIRES DANS LE MONDE ISLAMIQUE

İSLÂM DÜNYASINDA MEZARLIKLAR VE DEFİN GELENEKLERİ

I

Actes du Colloque International du Centre National de la Recherche Scientifique
organisé par l'Université Mimar Sinan
sous les auspices du Comité International d'Études Pré-ottomanes et Ottomanes,
en collaboration avec la Société d'Histoire Turque,
l'Institut de Recherche sur l'Histoire, la Civilisation et l'Art Islamiques (IRCICA)
et l'Institut Français d'Études Anatoliennes.
Osmanlı ve Osmanlı Öncesi Araştırmaları Uluslararası Komitesi Himayesi Altında
Türk Tarih Kurumu,
İslam Tarih, Sanat ve Kültürü Araştırma Merkezi (IRCICA)
ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü İşbirliğiyle
Mimar Sinan Üniversitesi tarafından düzenlenen
Fransız Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi (CNRS)
Uluslararası Kollokyumunun Bildiriler Kitabı.

İstanbul, 28-30 Eylül / septembre 1991

Édités par
Jean-Louis BACQUÉ-GRAMMONT et Aksel TİBET
tarafından yayına hazırlanmıştır

Composés et mis en pages par
l'Institut Français d'Études Anatoliennes
Dizgisi ve sayfa düzeni Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü
tarafından yapılmıştır

Publiés par
la Société d'Histoire Turque
Türk Tarih Kurumu
tarafından yayınlamıştır

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ - ANKARA

1 9 9 6

MEZARLIKLAR VE HAZİRELER

Tarih araştırmalarının en büyük yardımcılarından biri, hatta bazı dönemler için en başta geleni mezar kitabeleridir. Antik çağ ile uğraşanlar, antik mezar stellerinden gerek tarihi kişiler, gerek o dönemin meslek ve ünvanları hususunda geniş ölçüde faydalar elde ederler. Antik çağın mezar kitabeleri aynı zamanda bir nekropolde buldukları takdirde o yerleşme yerinin sosyal yapısını, aynı yerde evvelce yaşamış insanların nerelerden gelmiş ve hangi işlerle uğraşmış olduklarını gösterir. Bu hususda, Ankara'nın şimdiye kadar kopyaları toplanmış olan mezar kitabeleri ile, Silifke ile Mersin arasındaki antik Korykos (Kızkalesi) nekropolü güzel birer örnektir. Antik dönemin mezar kitabeleri birkaç yüzyıldan beri, uzman ilim adamlarınca derlenmekte, değerlendirilmekte ve yayınlanmaktadır. Antik çağ mezarları ve mezarlıkları için gösterilen bu ilgi ne yazık ki tarihimizi çok yakından ilgilendiren Türk mezarlıkları için şimdiye kadar yeterince gösterilmemiştir. Kolağası ve öğretmen Mehmed Râif Bey (1863-1917), yalnız ilk cildi basılabilen kitabında, İstanbul'da Kadıköy'deki Ayrılık çeşmesi mezarlığındaki mezarların oldukça ayrıntılı tarifini yapmış, İsmail Hakkı Behçetî, Karacaahmet mezarlığındaki taşlardan bazılarının kitabelerini bir *corpus* halinde toplamış, Beyhan Karamağaralı, Ahlat; Rıfki Melül Meriç, Akşehir; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, Edirne, Fazıl Ayanođlu, İstanbul vs. mezarlıklarındaki kitabelere dair yazılar yayınlamışlardır. Ayrıca münferit bazı türbeler, mezarlar hakkında da makaleler yayınlanmıştır. Yakın tarihlere gelinceye kadar, mezarlık ve hazireleri içine alan ciddi büyük çalışmalara girişilememiştir. Çok yıl önce Sadettin Nüzhet Ergun, İstanbul mezarlıklarındaki önemli kişilerin mezarlarına dair bir çalışmaya girişmiş, fakat bu araştırmanın ancak resimli ilk fasikülü yayınlanmış ve o kadarla kalmıştı.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Tarih bölümünde Prof. Dr. Münir Aktepe bazı mezarlık ve hazirelerdeki kitabeleri öğrencilerine lisans tezi çalışması olarak yaptırmıştı. Böylece en azından İstanbul

bul'un bilhassa hazirelerindeki ortadan kalkmakta olan mezar kitabeleri kayda geçmiş oluyordu. Fakat 1982'den itibaren yeni üniversiteler yasası gereği, lisans tezleri yaptırılması kaldırıldığından bu çok faydalı çalışmalar da sona erdi. Ankara Üniversitesinde Tarih bölümünde bir tarihçi öğretimi görmüş olan askerî öğretmen Tuđan Saraçođlu yıllardır, bıkmadan usanmadan bilhassa İstanbul mezarlıklarındaki şahidelerin kitabelerinin karalama sistemiyle, yani aslına en uygun biçimde kopyalarını alıyordu. Biriktirdiđi bu güzel ve zengin malzeme bugüne kadar bildiğimiz kadarıyla ilim âlemine tanıtılmadı. Bunların bir gün yayınlanmaları temenni edilir. Eşsiz değerdeki bu malzeme, çođu artık kaybolmuş olan yüzlerce mezar kitabesini hiç değilse kağıt üzerinde yaşatmış olacaktır. Çok yıl önce Türk Tarih Kurumu da İstanbul mezarlıklarının bir *corpus*'unu derlemek üzere hatırımızda kaldığına göre Prof. Mükrimin Halil Yınanç başkanlığında bir komisyon kurmuştu. İçinde Rıfki Melül Meriç'in de bulunduğu bu topluluğun bazı çalışmalar yaptığı duyulduysa da, toplanan malzeme hakkında bir bilgi edinmek mümkün olmadı. Kurum'a teslim edilen kitabe kopyaları—eğer varsa fotoğraflar—herhalde kurum arşivinde durmaktadır. Hangi kuruluş adına çalıştığını bilmediğimiz Cemalettin Revnakođlu da, yıllarca İstanbul mezarlıklarını dolaşarak kitabe kopyaları aldı, resimler çekti ve söylendiğine göre de, bazı önemli taşları, kendinden başkalarının görememesi için, devirerek toprağa gömdü, fakat elindeki bu zengin malzemeyi ilim âlemine tanıtmadan edebi âleme göçtü. Türk dönemi mezarlıkları ile sistemli bir biçimde ilgilenmek ve iyi hazırlanmış bir ekiple yalnız İstanbul değil, bazı Anadolu yerleşim yerlerindeki mezarlıkları taramak ve bunlardaki mezartaşı kitabelerini mükemmel biçimde yayınlamak düşüncesi J.-L. Bacqué-Grammont'un girişimi ile gerçekleşti. Bugüne kadar basılan birkaç fasikül bu çalışmaların ilk ürünleridir.

Çok yıl önce Beyhan Karamağaralı'nın kitabına yazdığım taktim önsözünde şunları söylemiştim : "Sa-

nat, bir milletin medeniyetini, zevkini geleneklerini ortaya koyduğuna göre, bunun tarihini araştırırken, çalışmalarını yalnız belirli bir yapı çeşidine inhisar ettirmek yanlış olur. Türk sanatı tarihinde de ilk denemelerde bu yol tutulmuş, cami mimarisi ve tezyinatı yardımıyla Türk sanatının esasları, gelişmesi, özellikleri ortaya konulmak istenmiştir. Halbuki Türk sanat tarihini yalnız dini mimarinin bir yapı türünde değil, fakat daha pekçok başka türlerde de araştırmak, tarih içinde gelip geçmiş "fâni"lerin sanat zevk ve tutumunu ortaya koymak, o milletin medeniyet tarihindeki yerini tâyininde büyük faydalar sağlayabilir. Sanat tarihinde mezar mimarisi ve süslemesi, bu türlerden biri olarak karşımıza çıkar. Bir insanın hatırasını ebedileştiren, hatta bir bakıma onu yüceleştiren büyük, iddialı mezar yapıları yani türbelerin yanı sıra bu tür, çok daha ufak, daha mütevazı eserlerle de temsil edilmektedir ; bunlar, Türk sanatının en küçük anıtları olarak bir milletin belirli devirlerdeki sanat zevkini ve halkın duygularını en güzel, en iyi aksettiren, üstelik tarihleri de açıkça belirtilmiş olan hatıralardır. Diğer taraftan bu mezarlar ve onları biraraya getiren mezarlıklar (ve hazireler) eski Türk şehirlerinin bir bakıma "tapu senetleri" olmuşlardır. Eski bir Türk şehri, onu meydana getiren camiler, mescidler, medreseler, çeşmeler, hammamlar ve nihayet konaklar ve evler ile olduğu kadar, kendisini çevreleyen mezarlıklar ile de sahiplerini belli ediyorlar, o şehrin beşeri görüntüsünü bu mezarlıklar tamamliyordu. Her mezartaşı, orada yaşamış bir insana ait ve onun fâni âlemdeki varlığının geride kalan son delili olduğuna göre, o şehrin veya kasabanın geçmişinden bir parça idi. Bu taşlar, süslemeleri ve üzerlerindeki yazılar ile bir çağda orada yaşayanların sanat zevklerini, duygularını da dile getiriyorlardı. Ve nihayet Türk mezarı ve mezarlığı, tabiiliği içinde ölmü belki olduğundan çok daha munis gösteren bir unsurdu. Geçen yüzyılın başlarında İstanbul'a gelen Charles Pertusier, Türklerin mezarlıklara gösterdikleri saygıyı, özenilmesi gereken bir örnek olarak gösterirken, "...artık yaşamayanların hatıralarını hor görmek, onların şu dünya yüzünde bıraktıkları son hatıraları silmek, vücutlarla birlikte ruhları de merhametsizce yokeden materyalizme doğru bir gidiş değil midir ?" sorusunu kendi kendine sorar. Kendi kompozisyonu ile bir estetik varlık olan Türk mezarlığı artık saygı gösterilen bir yer olmaktan çıkmış, unutulmuş ve hemen hemen kaybolmuştur. Bugün artık mezarlıklar, acayip mermer kitlelerinin, anlamı kadar imlâsı ve yazısı da bozuk kitabelerin, kırık, dökük taş parçaları ile çimento yığınlarının toplandığı çirkinlikler topluluğu haline gelmiştir.

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, 1926'da yayınlanan bir

yazısında, Türk mezarlığını tarif ederken, bunun "...zamanla açık havada teşekkül etmiş bir kıyafet, mimarî, tezyinat, hat ve teknik müzesi..." olduğuna da işaret etmiştir. Ancak onun bu genel tarifte anmadığı başka şeyler de vardır. Bunların başında mezartaşlarının önemli, hem de çok önemli tarih belgeleri oldukları gelir. Karacaahmet kabristanında görülen Mimar Kasım Ağa'nın mezarı XVII. yüzyılın tarihinde birçok olaylar ile bağlantılıdır :

Hazret-i Sultân Murâd-ı Gazîye
Ol Ser-i mi'mar olan püşt (ü) penâh
Dileriz olsun muîni olan İlâh
Çün bilür âhır bir mevtin câmını
altta : Nûş eder şâh u gedâ bî iştibâh
Sihhatinde kabrini hafr eyledi
Umarız mağfûr olan cürm-ü günâh
Sandukada altta : Vehbiya de merkadin târihini
sene 1036 (= 1626/27)

Saray'da birçok işlere karışan, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete geçmesinde çok büyük rolü olan Kasım Ağa, bu mezarın yapılmasından sonra en azından daha yirmi yıl yaşamış, hatta evkafı için 1050 (1641) yılında vakfiye düzenlemiştir.

İstanbul'da Yeni cami in 1597'de inşaatına başlayan Mimar Davud Ağa'nın az sonra veba salgınında ölmesi üzerine inşaatı sürdüren Suyolu nâzırı Mimar Dalgıç Ahmed Ağa, sonra Silistre mutasarrıfı olmuş ve gönüllüleri ile Gelibolu'dan geçerek asi Kalenderoğlu'na karşı Gönen yakınında çarpışırken 1016 Şevvalinde (1607) "...bedeninde sağ yer kalmayınca dek döğüşüp ahırülemr bir kenara çekilip teslim-i ruh etmiştir", denilen Dalgıç Ahmed Paşa'nın mezartaşı, Paşalar kabristanı olarak bilinen yerden çıkarılarak, Gönen Park Otel kaplıcası yanına getirilmişti. Sadece bir parçası bulunan bu taşın kitabesinin kopyası vaktiyle İ. Hakkı Uzunçarşılı tarafından yayınlanmıştı :

Rahmet bahrine dalgıç olacak Rahmani'n
Karşı geldi âna ervâh-ı gurûh-ı Şühedâ
Padişah uğruna vardı serini ol server
[okunamadı] kılıç atmış dedi namın a'dâ
Çünkü gazi ve şehîd oldu dedim tarihin
Oldı mir-i şüheda cudile Ahmed Paşâ

Yakın tarihlerde bu taş arandığında bulunamamıştır. Değerli bir vekayinâme yazmış olan Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa'nın kabri ise evvelce Ayaspaşa mezarlığında bulunuyordu. Burası bütünüyle yok edilirken, 1130'da (= 1726-27) ölen bu tarihçinin mezar taşı da Türk ve İslâm eserleri müzesine götürülmüştür. Bu önemli tarihçinin ölüm tarihi hep 1136 (=1723) olarak bilinirken, bu taş sayesinde doğrusu öğrenilmektedir.

Gelibolu'da bir tepede, tamamen ıssız olan bir ara-

zinin ortasında, tek başına kallavili kavuğu ile görülen lâhitli bir mezarın ise Sadrâzam olan Mehmed Paşa'ya ait olduğu anlaşılır :

Huve'l-hayyü'l-bâkî
Merhûm ve mağfûr
El-Muhtâc ilâ rahmeti Rabbihi
El-Gafûr Veziriazam-ı esbak
Mehmed Paşa hazretlerinin
Ruh-ı şerifleri için
El-fatihâ, sene 1207 Ramazân
fî leyleti'l-Kadri

Yine Gelibolu'da Sultan III. Mustafa döneminde (1757-1774) ancak ikibuçuk ay sadaret makamında bulunan ve bilinmeyen bir sebepten buraya sürgün edilen Hamza Paşa'nın da mezarı bulunmaktadır :

Sadrâzam Hamza Paşa eyledi azm-i bekâ
Hazret-i Hamza ile eylesün mahşer içre ihtilât
Bi-vefâ dünyaya itmez ehl-i dil zapt-ı derun
Böyle gadr ile olsun mu .... sultan

.....
Hamza paşaya ol firdevs me'vası neş'at
sene 1182 (=1768)

Çok değerli hizmetleri olan ve iki yıl dört ay sadrazamlıktan sonra, herhalde bir takım saray entrikalarının kurbanı olarak önce Bozcaada'ya sürülüp bir süre sonra orada idam edilen Halil Hamid Paşa'nın, İstanbul'da İbrahimağa mezarlığındaki taşında sadece adı ve öldürülüş tarihi olan 17 Cemaziyülahir 1199 (Mayıs 1785) bulunur. Bugün bakımsız bir mezarlıktaki âile sofasında perişan haldeki bu mezar, Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) yıllarında Osmanlı Devletinin Rusya ile bunalımlı çatışmalarında önemli yeri olan bir kişinin hatırasındır.

Hüvel -bâki
Merhum ve mağfur
El-muhtaç ilâ rahmeti
Rabbih-il gafur sadr-ı
Sabık Halil Hamid
Paşanın ruhi için
El-Fâtihâ
sene 1199 (=1785)
fî 17 c.

Çok yıl önce Bulgaristan'da yaptığımız bir inceleme gezisinde Yanbolu'da küçük bir camii (Ebubekir camii ?) son cemaat yerinde, taşının bir yüzü türkçe, diğer yüzü Fransızca üçüncü yüzü ise bulgarca kitabeli bir mezar görmüştük. Bu tunc vilâyeti kumandanı ve Türk-Rus savaşı sırasında sivil halkın kurtarılmasında büyük gayreti olan İsmail Hakkı Paşa'nın mezarı idi. Fakat aynı gezide en ilgi çekici tarih hatırasına Şumnu'da şehre hâkim tepedeki harap ve terk edilmiş küçük bir caminin haziresinde rastlamıştık. Bu kallavili

mezar, on ay kadar sadrazamlık makamında bulunan ve 10-11 Cemaziyülahir 1205 (Şubat 1791) gecesi, gece yatağında kurşunla vurulmak suretiyle idam (!) edilen Çelebizâde Şerif Hasan Paşa'nın kabri idi. Viyana'da Hadersdorf'ta bir parkın içinde duvara dayalı görülen mezar parçaları ise daha da ilgi çekici bir maceraya sahiptir. Bu mezarın kısmen kırık şahidesinde şu satırlar okunur :

Hüve'l-Hallâk el-Bâki
Merhûm ve mağfûr el muhtâc
Îlâ rahmeti Rabbihi'l- gafûr
Sâbika Belgrad muhâfızı
Elçi el-Hac İbrâhim Paşa rûhiçün
El-Fâtihâ
sene 1120 (=1708)

İbrahim Paşa, Karlofça sulh anlaşması için Viyana'ya gönderildiğinde yanında tercüman olarak görevlendirilen Michael Talman'ın Avusturya Devlet arşivinde bulunan bir raporundan öğrenildiğine göre Kastamonu yakınında Bartın'lıdır. Heybetli ve güzel yapısı ile dikkati çeken bir kişi olan İbrahim Paşa, gayet kalabalık bir heyetle Viyana'ya gitmiş, Avusturyalılarla hiç de dostça olmayan görüşmelerden ve düşmanca davranışlara büyük bir vekarla göğüs gerdikten sonra Rumeli vilâyetlerde Beylerbeyi olmuş ve 1708'de öldüğünde, Belgrad'da Kale (veya Süleymaniye) camii haziresine gömülmüştür. Kabri belki buradaki türbelerden birinin içinde idi. Avusturya ordusu 8 Ekim 1789'da Belgrad'ı ele geçirdiğinde, bu ordunun başında olan kumandan İskoç asıllı general Gidon Ernst von Laudon (1716-1790), buradan bazı Osmanlı kitabelerini yerlerinden söktürerek Viyana yakınındaki malikânesinin bahçesine taşıtmıştır. Böylece Bartın'lı elçi Hacı İbrahim Paşa'nın mezarı da Hadersdorf'a gitmiştir.

Osmanlı dönemi yakın tarihinde önemli işlerin başında bulunan, Kaptanıderya da olan Çarhacı Ali Paşa'nın (öl. Muharrem 1239=1823) ve Çeçenzâde Hacı Hasan Paşa'nın (öl. 1249=1833/34) mezartaşlarını evvelce buldukları Ali Paşa camii haziresinden, burayı düz bir meydan yapmak için, sökülerek Tokat müze deposuna taşınmış olduklarını da 1957'de tesbit etmiştik. Bazen önemsiz gibi görünen bir mezartaşının tarihi bir konu ile ilişkili olabileceği de unutulmamalıdır. İstanbul'da surlar dışındaki mezarlıklardan birinde, Hatice adında bir kadına ait taş, Fransız yazarı Pierre Loti'nin (1850-1923) ünlü Aziyade romanındaki genç kadının taşı olduğu bizzat Loti tarafından ileri sürülmüş, hatta Loti bir İstanbul'a gelişinde bu taşı aramış, önce bulamamış, sonra bulduğunda sevincini dile getirmiştir. Gerçekten bir Aziyade (Azade) var mıdır ve bu kabir yine gerçekten onun mudur ? bu ayrı bir

sorudur. Loti, bu taşın bir alçı kopyasını yaptırarak Fransa'daki evine götürmüş, aslını da itina ile boyatarak yazılarını altın yaldızla yaldızlatmıştır. Loti'nin evvelce etrafı boş olan kabrin yanında bir de fotoğrafı vardır. Fakat ne var ki, son yıllarda bu taş öylesine yeni mezarlarla sıkıştırılmış ve gizlenmiştir ki, hemen hemen bulunamaz olmuştur. Şu birkaç örnek, mezartaşlarının tarihi belge olarak önemini yeter derecede göstermektedir.

Yine İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun anmadığı ikinci nokta, bu mezar taşlarının kitabelerinde açığa vurulan görüşler, ızdıraplar, hatta bazen okuyanı güldüren nüktelerdir. Bunlardan en ünlüsü hiç şüphe yok ki Merkez Efendi kabristanında şöyle bir yazı okunan mezar şahidesidir.

El-Bâki
Merhûm ve Mağfurun-leh
ilâ Rahmet-i
Rabbihi'l-gafûr
Karı dırılısından
Vefât eden es-seyyid
Halil Ağâ'nın ruhuna Fâtiha
sene 1260 (= 1844)

Evvelce Söğütlü çeşme mezarlığında, burada tren istasyonu yapıldıktan sonra, sökölüp kaldırılan ve nereye götürüldüğü bilinmeyen, tarihte bir şöhreti olmayan bir Şeyhü l-vüzera Ağâ Hasan Paşa'nın mezartaşında görülen "Allah ona sadece seksen yıl ömürcük verdi" sözü de insanı gülümseten bir ifadedir.

Çok yıl önce Antalya'dan Elmalı'ya giderken yol kenarındaki Yenice Kahvesi arkasında ıssız bir boşlukta rastladığımız tek bir mezartaşını üzerinde okunan şu yazı ise romantik ve hüznü bir öze sahipti. Ayrıca bu mezarın böyle tek başına bir orman kenarında bulunuşuna da bir anlam vermek pek mümkün değildi :

Messânîkim dağlarbaşı sahraya hâcet kalmadı
İçdim ecel şerbetini Lokmâna hâcet kalmadı
Hep onuldu yaralarım cerrâha hâcet kalmadı
Mîr-mirân-ı kirâm-ı zevil-i ihtiramdan
Sâbîkâ Menteş sancağı mutasarrıfı
Merhûm İbrâhîm Paşa'nın
Ruhu için El-Fâtiha
sene 1234 (1818/19).

Bu mezartaşlarında ecelin karşılığındaki felsefe de dile getirilmişti :

Bu fânide bulmadım hiç rahat
İhtiyar ettim anın için rihlet

Bu arada hayattan şikâyet ve hastalıklardan, çekilen ızdıraplardan da duyulan üzüntüler, mezartaşlarında belirtilmişti :

Ferman etti Hüda
Faniye hacet kalmadı

İçtim ecel şerbetini
Lokmana hacet kalmadı
Hep yarelerim iyi oldu
Cerraha hacet kalmadı
Yapıldı Cennet sarayım
Mimara hâcet kalmadı
sene 1339 (1920/21)

Bir başka mezartaşında hayatta çekilen sıkıntılar sonunda ölümün bir bakıma kurtuluş olduğu açığa vurulmuştu :

Ah bu âlem içre ben de Şadan olmadım,
Çaresiz derde esir oldum def'a imkân bulmadım,
Geçti ömrüm, görmedim sıhhat yüzün,
Bir misafir gibi geldim ben de mihman olmadım.

Anlaşıldığına göre bir câriye iken, hanımı tarafından evlendirilmek üzereyken veremden ölen onyedinci yaşında bir genç kızın mezartaşını ise bu hüznü antolojinin belki de en acıklı parçasıdır :

Nikâhım kıyıldı tezevvüç olmadı icra
Nagihan bir yerde düştüm vereme bulmadı çare
Arkasından tez ermişdi cam-ı ecel
Murada ermek değil mümkün ne hikmettir bu dünyada
Garibin haline hanımın ağlasın yansın
Onyedinci yaşında deyû mezarım iftihar etsin
1315 (=1897)

Mezartaşlarının kitabeleri arasında insanı güldürenler de bulunmaktadır : Bunlardan en tanınmış Şair Eşref (1847-1911) tarafından yazılandır :

Kabrimi kimse ziyaret etmesin Allah için
Gelmesin reddelerim billâh öz kardeşimi
Gözlerin ebna-yı âdemden o rütbe yıldırı kim
İstemem ben Fâtiha tek çalmasımlar taşımı.

Prof. Dr. Mustafa Pekin'den aldığımız Balıkesir'deki bir mezar kitabesinin doğruluk derecesini kontrol edememekle beraber ilgi çekici bulduğumuz için burada anmayı doğru bulduk :

Gemalmaz-zâde İbrahim Efendi can kim
Rihleti cümle ehlibasın nâlan etti
Yetmişinde maraz-ı aşk ile şaha kalkup
Gemi aldı azya cennete dört nal gitti.

Nihayet İstanbul'da Edirnekapısı mezarlığında görülen bir mezartaşını kitabesi, günde elli dirhem sülmen (sublime) ve afyon alarak yüzotuzdört yaşına kadar yaşayan bir kişiye aittir. Bunun tıp bakımından mümkün olmadığı belirtilmekte ve herhalde bu sözlerin başka bir şeyleri gizlediği tahmin olunmaktadır :

Yevmiye elli dirhem sülmen ve afyon ekleden
Yüzotuzdört yaşında fevt olan Rehavf
Esseyid Ahmed Efendi ruhuna
El-Fâtiha
sene 1219 (1804/05).

İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun anmadığı üçüncü bir husus ise, hazire ve mezarlıkların tarihi şehirlerin topoğrafyasında ve hatta Osmanlı devletinin genel düzeyindeki önemli yerleridir. Eyüb sırtlarındaki mezarlar arasında karşılaşılan bir kabir Bosna'da doğmuş, Cezayir'de müftülük yapmış ve İstanbul'da 1176'da (1762/63) ölen Ahmed Efendi'nin adını vermektedir ki böylece bu mütevazi taş Osmanlı Devletinin büyüklüğünün bir anıtı olmaktadır.

Türk şehir ve kasabalarının tarihi topografyalarında mezarlık ve hazireler önemli bir yer tutarlardı. Başta İstanbul olmak üzere başlıca yerleşim yerlerinin çevresini saran mezarlık kuşaklarının servi ormanları ayrı bir güzellik sağlıyordu. Şehrin içindeki hazireler de ağaçları ile şehrin yerleşim yerlerinde yeşil lekeler teşkil ediyorlardı. İstanbul'un eski belgeler ve resimler yardımıyla, bugüne kadar mezarlıkları eski sınırları ile hazirelerinin büyük ve ayrıntılı bir şehir planı üzerinde işlenmeyişi de büyük bir eksikliklerdir. Şimdiye kadar yeteri kadar üzerinde durulmayan başka bir nokta da, küçük hazireler ve bazı türbelerin, bilhassa İstanbul'da ricalden olan kişilerin yaşadıkları konaklarının bulunduğu yerlerde komşu olarak hayrat kurdurdukları ve genellikle mezarlarının da orada bir hazirede veya bir türbede oluşudur. Bu değişmez bir kaide değildir. Fakat birçok hallerde de böyle olduğunu gösteren örnekler vardır. Şu halde mezarlar ve hazirelerin, tarihi kişilerin yaşadıkları yerlerin bilinmesinde de faydaları oluyordu.

Ölenlerin üzerlerine mezarların ve bilhassa türbelerin ne zaman yapıldığı da araştırılması gereken bir konudur. Süleymaniye camii ve külliyesinin, Hassa Mimarı Koca Sinan tarafından yapılarak 964 Zilhicce'sinde (Eylül 1557) tamamlandığı bilinir. Halbuki 1566'da Kanunî Sultan Süleyman öldüğünde türbe henüz yapılmamıştı. Nitekim Ayasofya'nın narteksinde Bizans devrinden beri duran İmparatorluk fermanının taş işlenmiş levhaları, yeni Padişah II. Selim tarafından buradan kaldırılmış ve bu mermer plakalardan bazıları, 1960'lı yıllarda Süleymaniye restorasyonu sırasında türbenin saçağında tersine çevrilmiş olarak bulunmuştur. Böylece Süleyman'ın türbesinin ölümünden bir süre sonra inşa edilmiş olduğu kitabesinden başka surette de isbatlanmaktadır. XVI. yüzyıl sonlarında Batı'da yayınlanan bir tarih kitabındaki araç oyma gravürde, Sultan II. Selim'in (1566-1574) ölümü üzerine katledilen şehzadeler ile birlikte, Ayasofya'nın yanında ve Bâb-ı Hümayun'un karşısında kurulan süslü büyük bir çadır altında olduklarını görmek mümkündür. Ancak daha sonra bu sandukaların üzerlerine Mimar Sinan tarafından bugün görülen türbe inşa edilmiştir. Bunun benzeri bir durumun geçen yüzyılda da tekrar-

lanmış olması bu geleneğin yüzyıllar boyunca sürüp gittiğini gösterir. Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinin ünlü siyaset adamlarından Sadrazam Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (1814-1868) da Fransa'da Nice'de vefat ettiğinde, cenazesi büyük bir törenle İstanbul'a getirilerek, Sultanahmet'teki camiinin yanında bir arsaya gömülmüş, etrafı basit bir çitle çevrilmiş, ancak sonra üzerine şimdi görülen kâgir türbe yapılmıştır. Fuad Paşa'nın ilk mezarının o sırada İstanbul'da bulunan bir yabancı (Fransız ?) ressam tarafından çizilmiş taslak halindeki bir resmi elimizde bulunmaktadır.

Mezartaşlarının biçimleri, süslemeleri ise sanat tarihi bakımından ayrı ve çok zengin bir konu teşkil eder. Selçuklular döneminin üzerleri kitabeli sanduka biçimindeki mezarları başlıbaşına bir çeşit teşkil eder. Bunların arasında evvelce Konya ile Sille arasındaki Akmanastır denilen Hagios Khariton manastırında iken, yakın tarihlerde Konya müzesine getirilen Türk hizmetindeki bir Bizanslı Emir Arslanes'in aynı biçimde fakat üstü grekçe yazılı sandukası dikkate değer bir örnek sayılabilir. Selçuklu sanduka-mezarlarına çok benzeyen mezarlar yıllar sonra İstanbul'daki Yahudi mezarlıklarında yapılmış olup bunlar Hasköy ve Beylerbeyi maşatlıklarında görülebilir. Anadolu'da XIV. yüzyılda oldukça yaygın oldukları anlaşılan şahideleri insan tasvirli mezartaşları ise başlıbaşına ayrı bir grup teşkil ederler. Afyon Karahisarı'nda, Akşehir'de, Konya'da ve Kırşehir'de örnekleri tesbit edilen bu kültür tarihi bakımından son derecede önemli mezartaşlarından Kırşehir'de bulduğumuz birinde bir yüzünde kabartma olarak resim, arka yüzünde ise mezar sahibinin Osman b. Halil olarak adı ve ölüm tarihi Ramazan 709 (1310) okunuyordu. Ahi Evran camiinin haziresinde rastladığımız bu çok kıymetli mezartaşını bir kaç yıl sonra tekrar aradığımızda ne yazık ki bulamadık ! Mezartaşları arasında şaşırtıcı özelliklere sahip olanlara da rastlanır. Trakya'daki araştırmalarımız sırasında Pınarhisar'da tamamen tahrip edilmiş Türk mezarlığının dağınık taşları arasında mermerden sanduka biçiminde bir taş bulmuştuk. Kırım hanlarından bir hanıma ait olan bu taşın üzerindeki yazı ters olduğundan ancak bir aynaya aksettirilerek okunabiliyordu. Bu garip durumun, iyi bir hattata yazdırılmış olan kitabenin, herhalde okuması olmayan taşçı tarafından şablonun tersten kullanılması sonunda meydana geldiği tahmin edilebilir.

Osmanlı dönemi mezartaşları ise birçoğu başarılı bir hattatlık eseri olan kitabeleri, arka yüzlerinde oyma kabartma süslemeleri, kandil motifleri, burmalı köşe sütunçeleri ile dikkati çekerler. Klasik devirden gerek mezar şahideleri, gerek eğer varsa, lâhitlerin süslemesinde yeni esaslar belirmiş, erkek şahidelerinde

kavuk biçimleri, çağın modasını ve sonra fes şekillerini takip etmiştir. Kadın mezartaşlarında da değişik süslemelere, bilhassa çiçek demetlerine önem verilmiştir. Bu arada bazı küçük ayrıntılara da rastlanır. Genç yaşta ölen delikanlıların, oğlan çocuklarının kavuklarında destar arasına bir çiçek motifi ilâştirilmiştir. Genç yaşta ölen kızların da mezartaşları bir duvakla süslenmiştir. Doğum sırasında veya bebeği ile ölen annelerin mezartaşlarında, önlerinde çıkıntı halinde yavrusu olan bir şahide yapılmış, veya yanına minimini bir "bebek" şahidesi de dikilmiştir. Edirnekapısı dışında, eski Münzevi kışlası yolundan Otakçılar polis karakoluna giden yolun sağında, Bâlâ dergâhı önünde böyle çocuğu ile yatan Şerife Hanife Hanım'ın ve oğlunun mezarları görür :

Rahmet¹¹ İlâh aleyhâ
Vida'ı âlem-i famî eden
Halini vaz' edüb şehiden
Ecel cânın nûş eden
Humbarahane muvakkiti Hâfız Osman
Efendinin zevcesi Şerife Hanife
Hanımın ruhuna Fâtîha
sene 1248 (=1833) Ra. 19
Mahdumu
Seyyid Mustafa
Hikmet Mollanın
Ruhîçun Fâtîha

Mezarlıklarda bazı özel mezartaşları örnekleri ile de karşılaşılır. Bunların arasında Yeniçeri taşları dikkati çeker. Bu askeri teşkilât kaldırıldığında, bunlar tahrip olduğundan son derecede nadir bazı örneklerine İstanbul'da ve Edirne'de rastlanır. Bunların karakteristik özelliği börtk veya üsküf denilen başlıklarıdır. İstanbul'da nasılsa kalabilmiş son derecede değerli bir taş, İhsan Hamamioğlu tarafından Şile yolu kenarında görülerek 1938'de resmi çizilmiş ve kitabesinin kopyası alınmıştı. Sonra Şile yolu genişletilirken yok edilen bu taş, Elli altıncı Orta yeniçerilerinden Demir adında bir gencin, kömür almak üzere gittiği bu yerde kefare eşkiyalar tarafından öldürülmesi üzerine, can verdiği yerde dikilmişti. Taşın başlık kısmında Allah hü yazısı, altında da Şefaât yâ Resullullah sözleri okunuyordu. Başlığın altında ise, Ellialtıncı Ortanın âlameti olan bir kadirge resmi işlenmişti. Kitabenin metni şu surette kaydedilmişti:

Gel gör hâlimi kardaş
İki gözüm dolu yaş
Tiği kazâya geldim
Bundan düştü şahin baş
Kara Toprağa girdim
Dolmamıştı yirmi yaş
Ne revâ tirâb ola

Elâ gözle samur kaş
Selvi boyumdan nişan
Kabrim üzre işbu Taş
Şefaât kıl bendene
Pîrim yâ Hacı Bektaş
Hür ile gılman ola
Kabrim içinde yoldaş
Ellialtı bölüğün Çorbacısı ağanın civeleği,
hem ocakcısı Demir nam civanın kabridir ki
Şileya kömür mübâyaasına vardığında avdetde
kefare eşkiyâ yedinde tiği kazâ ile
şehiden fevt oldu,
sene 1198 (1783/84)

Mezarlıklarda değişik tarikat mensubu olan ölüle-
rin bağlı oldukları tarikatların başlıkları ile süslü taşları
olduğu gibi, meslek âlâmetleri ile bezenmiş mezar-
taşlarına da rastlanır. Bilhassa denizciler gemi ve den-
izcilikle ilgili motiflerle süslü mezarlar altında yat-
mış, Üzerinde yangın tulumbası kabartması bulunan
şahideleler de sahibinin sağlığında tulumbacı olduğu-
nu güzel bir şekilde belli etmiştir. Eyüp sırtlarında da
"cellât mezarı" olduğu söylenen, dikdörtgen biçiminde
yazısız kaba taştan yontulmuş mezarlar da vardır. Böy-
le bir kaç örnek birkaç yıl öncesine gelinceye kadar, Se-
limiye'de Duvardibinde, su terazisi yakınında da küçük
hazirede görülebiliyordu. Osmanlı dönemi mezartaş-
larında estetik bakımdan değişik ve belirli biçimlerden
ayrılan bazı şahideler yapılmasına da özen gösterilme-
si, montonluktan kaçınmak isteğinin açık bir belirtisi-
dir. Eyüb'de Loti kahvehanesine çıkarken görülen 918
(=1512/13) tarihli Derviş Mahmud adlı kişinin taşı,
üzerinde kavuk olan dört köşe bir mermer olup, bunun
dört yüzüne üçer satır halinde kitabe işlenmişti. Make-
donya'da Peç'te Kurşunlu cami haziresinde 1545 tarih-
li Halil Bey'in mezartaşları dört köşeli bir sütun biçi-
minde olup, köşlerde burmalı sütunçeler işlenmiş, her
yüzde de dikdörtgen dört kartuş içine bir kısmı dikine
bir kısmı yanlamasına olarak kitabe işlenmiştir. Aynı
yerde defterdar Hacı Halil efendi b. Musa Bey'in 1033
Cemaziyülevvel (1624) tarihli mezartaşları da kare bir sü-
tun halinde olduğuna göre bu biçimin yalnız İstanbul
değil fakat Rumeli'nin pek çok yerinde yaygın olduğu
anlaşılmaktadır. Mezartaşlarında genellikle yuvarlak
bir sütun veya yassı plaka halinde mermerler kullanı-
lırken, bazen bunlardan değişik bir mermer kütlesinin
de mezartaşları yapıldığı görülür. Tophane ile Fındıklı
arasında Salıpazarı'nda olan Çivici Limanı mescidinin
altındaki türbedeki mezar kitabesi, alışılmamış dere-
cede kalın bir mermer kütlesinin sadece bir yüzüne
işlenmiş bulunuyordu. Mescid 1956'da yıktırılırken bu
enteresan mezartaşları da yok oldu. Şu işaret ettiğimiz
birkaç mezartaşları da mezartaşlarındaki çeşitliliği ve

âdeta bir açık hava müzesi meydana getirdiklerini açıkça gösterir.

Yukarıdaki sahifelerde değer ve önemi hakkında genel bir fikir vermeye çalıştığımız mezarlıklar ve mezarlara saygı, bunları her ne olursa olsun, korumak kaygusu içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarından itibaren birdenbire bir tarafa itilivermiş, mezarlıklar, hazireler hatta türbeler en kolay arsaya çevrilebilir yerler olarak görülmeye başlanarak, kişilerin, çeşitli kuruluşların ve bilhassa belediyelerin iştahasını çekmiştir. Sultan II. Mahmud (1808-1839) zamanında Yeniçeri ocağının kaldırılması olayına paralel olarak yapılan ve bu teşkilâtın bütün hatıra ve izlerinin yok edilmesini hedef güden akım ile tahrip edilen yeniçeri mezarları öyle sanyorum ki, mezar tahribinin ilk ve en erken örneğidir. İstanbul'da bu olaydan sonra İkinci meşrutiyete, İttihat ve Terakki partisinin iktidara geçmesine gelinceye kadar önemli bir mezarlık tahribi olmamıştır. Cemal Paşa'nın (1872-1922) Bahriye nazırlığı sırasında, çok geniş bir alana yayılan Kasımpaşa-Şişhane mezarlığı, taşları, sofaları hatta ağaçları ile hiçbir iz kalmamacasına yok edilmiştir. Eski gravür ve fotoğraflarda görülen bu büyük mezarlığın bir kolu, Türk Hava Yolları terminali yanından Kuledibine kadar uzanıyordu. Türk medeniyet tarihinin başta gelen kişilerinden Evliya Çelebi'nin bugün ölüm yeri ve mezarı bilinmez. Fakat bu ünlü seyyahın aile sofası, Galata kabristanında Meyyitzâde türbesi yakınında olduğuna göre, eğer İstanbul'da öldü ise mezarının da orada olması gerekirdi. Kozmopolit Galata'ya Türk bir görünüş veren, Evliya Çelebi ailesi gibi daha nice Türk büyüklerinin, bilhassa denizcilerinin son hatıralarının içinde bulunduğu bu koca mezarlıktan kalabilen son iz, Şişhane yokuşu başında önce Meyyitzade türbesi olduğu sanılarak yıkılmaktan nasılsa kurulan küçük türbedir. Halk tarafından Loğusa kadın Saliha Hatun hatta Evliya Çelebi ve Kâtip Çelebi türbesi olarak adlandırılan bu küçük mezar anıtının içinde 941 (=1536/37) de ölen Huma binti Havva adında bir kadının mezarı vardır, türbenin bir penceresi üstündeki kitabeden ise "Merhum Kâtip Mehmed Çelebi ruhiyçün Fâtiha, sene 941 (=1534/35)" yazısı okunur. Diğer pencere üstünde de "Şerife Saliha hatun ruhiyçün Fâtiha, sene 1097 (=1685/86) yazılı bir kitabe yer almaktadır.

Bir vakitler Tophane sırtlarından, Galata surları dışındaki alanları kapladıktan sonra, Galata kulesi çevresini ve buradan da, Tünel ve Tepebaşı bölgelerine kadar uzanan, bir ucu ise Kasımpaşa'ya tadar inen, Küçük Mezaristan, yabancıların ise *Le Petit Champs des Morts* olarak adlandırdıkları kabristanda son uykularını uyuyanların kemikleri ile mezartaşlarının ne olduğu bilinmez. Yirmiyıl kadar öncesine gelinceye kadar, Ku-

ledibi'nde, Yüksek Kaldırım yokuşu arasında kalan sed duvarının üstünde eski mezartaşları tabakalar halinde üst üste istiflenerek bir düzlük meydana getirilmiş, bunun da üstü bir açık hava kahvehanesi yapılmış olduğu görülürdü. Sonra bu kahvehane ile birlikte Galata kabristanından kalan son taşlar yok oldular. Evliya Çelebi örneği çok tanınmış bir kişi olduğu için seçilmiştir. Yoksa tarih ve kültürümüzün birçok tanınmış kişilerinin "ebedî istirahatgâhları" daha talihli olmamıştır. Nitekim Osmanlı dönemi Türk tarihinin ünlü âlimlerinden Kâtip Çelebi'nin Şair Necati'nin vakf ettiği sıbyan mektebi haziresinde olduğu bilinen kabri, umursamazlıkla yok olmuş, sadece onun mezar taşı olduğu sanılan, yuvarlak bir sütun biçiminde, kırık ve büyük bir kısmı eksik bir mezar taşı uzun yıllar Atatürk bulvarı kenarında durmuştu. Buraya Manifaturacılar çarşısı yapılıırken, Kâtip Çelebi adına modern bir mezar yapılmış, kırık eski taş ile birlikte, aynı haziredeki diğer taşların bütünü ortadan kaldırılmıştır. Bu davranış, mezar sahibine karşı en büyük saygısızlıktır, çünkü o bir hazirede yatmayı istediğine veya yakınları öyle uygun gördüğüne göre en azından çevresindeki mezarlar ile birlikte kalması doğru olurdu. Bu biçim tahripler sürüp gitmektedir. 1950'li yıllarda, sağlam durumdaki Berekzâde camii, etrafını çeviren haziresi ve bunları gölgeleyen asırlık ağaçları ile ortadan kaldırılıp, bunların yerleri sadece bir düzlük haline getirildiğinde, bütün gâye Belediye hastanesi olan eski İngiliz Deniz Hastanesi'ne bir oto parkı yeri kazanmaktı. Beşiktaş'da Barbaros Hayreddin Paşa'nın türbesinin etrafındaki hazire ise burada yatan II. Abdülhamid döneminin ünlü Beşiktaş muhafızı Yedisekiz Hasan Paşa'nın (öl. 1905) mezarı ile birlikte kaldırılarak bugün görülen beton düzlük kazanılmıştır. Mezarlıkların artık önemsenmeyen ve rahatsız edici şeyler gibi görülmesi yeni olaydır. Fransız mühendis H. Gavand tarafından Beyoğlu tüneli 1871-1874'de açılırken, dehlizin yukarı başında Galata Mevlevihanesi önünde hazirenin bazı mezarlarının kaldırılması gerektiğinde, mühendis ciddi kaygılar duymuştu. Halbuki Mevlevihanenin arka tarafında 1940'lı yıllarda Evlendirme dairesi inşa edilirken kaldırılan mezarlar için idareciler hiçbir sıkıntı hissetmemişlerdir. Bergama antik şehrinde uzun yıllar kazıları idare eden Carl Humann (1839-1896), yanındaki iki genç arkeoloğun 1886'da bir gece, bir Türk mezarlığında 2 m. uzunluk ve 1 m. genişliğindeki bir mermer levhanın alt yüzünde ilkçağdan kalma bir kitabe olacağını tahminle gece karanlığında gizlice çevirmeğe kalkıştıklarını öğrendiğinde kapıldığı hiddet ve onları (C. Schuchardt ile von Doetinchem) şiddetle azarlarken söylediği : Bu surette Türkler hiçbir zaman tahrik edilmemelidir. Onlar için mezarlıklarından daha aziz

bir şey yoktur !..." (*Nie soll man die Türken so herausfordern ! Nichts ist ihnen heiliger als ihre Friedhöfe!...*) sözü, yabancı gözünde Türklerin mezarlıklarına ne kadar saygılı olduklarının bir belirtisidir. O yıllarda da bazen türbe yıktırarak veya mezarlık bozmak gerekiyordu. Fakat bu da şiddetli tepkilere yol açıyordu. Hüdavendigâr vilâyeti valiliği sırasında Ahmet Vefik Paşa'nın (1823-1891) Bursa'da bir cadde açtırırken bir yatacın kabrini kaldırma hususunda karşılaştığı engel ile, Hüdavendigâr valiliğinden 1880'de azline gösterilen sebepler arasında : "Muhacirlerin iskânına elverişli yerler varken kabristana iskân etmiş ve makberelerin bir kısmına da hastahane, kahvehane ve gazino yaptırmıştır" denilmesi de dikkate değer. Oldukça yakın sayılabilecek bir geçmişte mezarlıklara gösterilen bu hassaslık herkesin de bir gün böyle bir yerde bir taş altında yatacağı kaygusundan doğuyor olmalıydı. Bir mezartaşı kitabesinde yazılı olduğu gibi:

Ziyaretden murad heman duadır

Bugün bana ise, yarın sanadır.

Bu mısralardaki düşünceyi toplum benimsediği sürede, mezarlıklara dokunmaktan imkân nisbetinde kaçınılmıştır.

Tarihî mezarlıkların yok edilmesinde amacın biri görünüşte diğeri ise esasta olmak üzere iki hususta toplandığı söylenebilir. Görünüşteki sebep, bazen sağlık, bazen modernleşme ve güya "imar", bazen kent estetiği ile şehircilik kaygularını ileri sürer. Hayli yıl önce, *İstanbul Belediye Mecmuası*'nda bir dizi halinde yayımlandıktan sonra broşür halinde de basılan mimar Şehabettin imzalı yayında, eski mezarlıkların şehirlerin içlerinden kaldırılması gerektiğine işaret edilmiştir. Şehabettin Bey, şehir içindeki mezarlıkların "gayrisihhî ve çirkin" olduklarını vurgularken yukarıdaki gerekçeleri de ileri sürmüştür. 1868 yılı Şubat ayında yayınlanan bir Şehremaneti yönetmeliğinde şehir içinde artık defin yapılmaması önemle duyurulmuştu. Bu konuda bazı anlaşmazlıkların ortaya çıkması üzerine de 10 Kasım 1868'de tamamlayıcı ve bazı açıklıklar getirici bir ek yönetmelik yayınlanmıştı. Bunlarla şehir içinde, Eyüb dışında, ölü gömülmesi kesinlikle yasaklanmış oluyordu. Sadece ikinci yönetmelikle bazı istisnalar tanınmıştı. Bu yönetmeliklerle, 1870'li yıllardan itibaren en azından İstanbul'da şehir içinde defin yapılması önlenmiş olmasına rağmen, bir mimarın 1930'larda mezarlıklar sağlık sebepleriyle kaldırılmalıydı gerekçesi biraz gülünç olmaktadır. Uzun yıllardır ölü gömülmeleyen eski ve tarihî bir mezarlığın kaldırılmasında sağlık düşüncesinin rol oynayabileceğine inanmak mümkün değildir. Eski bir mezarlığı, intizamlı ve bakımlı bir park halinde, ağaçları, düzenli taşları ile korumak ve böylece şehrin sağ-

lığına daha yararlı bir duruma getirmek imkânı varken, böyle bir gerekçeye sapanmak herhalde pek mantıklı olmaz. Batı'nın şehir ve kasabalarının çoğunda şehir içinde korunmuş eski mezarlıklar bugün görülebilir. Washington'da Dumbarton Oaks'a giden arka yolun bir tarafı şehrin en varlıklı konutlarının sıralandığı bir cadde, karşı tarafı ise ağaçları ile korunmuş eski bir mezarlıktır. Daha ilgi çekici bir durum ise, aşağıda da belirtileceği gibi New York'ta görülür.

Mezarlıklar hakkındaki yönetmeliğin pek açık olmayışına karşılık bir vakitler, 756 sayılı Ceza kanunu : "Bir kimse...kabristanlardaki mahkukâtı bozar veya mezarları tahrip ederse bir aydan iki seneye kadar haps olunur, telvis ederse (kirletirse) iki seneye kadar hapis ve otuz liraya kadar ağır cezayı nakdî ile cezalandırır..." diyordu. Fakat görüldüğü kadarıyla Türk Ceza Kanununun bu maddesi hiçbir vakit uygulanmadı. Çok "ileri fikirli" olduklarını ispatlamak isteyen idare âmirlerinin bir çeşit "inkılâpçı" görünmek istekleri, en başta, "gerilik sembolü olan" servilerin kesilmesi, kavuklu, çeşitli serpuşlu mezartaşlarının kırdırılarak yok edilmeleri ile açığa vurulabileceği sanılıyordu. Bunun sonunda yalnız İstanbul'da değil Türkiye'nin başlıca şehir ve hatta kasabalarında mezarlık ve hazireler inanılmaz bir hızla yok edildi. O kadar ki, birçok eski Türk yerleşim yerinin bugün artık Türk dönemindeki tarihini, mezartaşı gibi yardımcıları ortada olmadığından, incelemek ve tesbit etmek imkânı kalmamıştır. Zaten bir mezarlık veya hazire yok edildiğinde, buradaki taşların "tarihî bir değer taşımadığını" tam güvenle iddia eden "ilgililer" (!) ortaya çıkmaktadır. Bütün tarih bilgileri bir ortaokul tarih kitabının çevirilerini aşmayan bu ilgililer tarihin her şeyini mükemmel bildiklerini sanan veya kendilerini öyle gösteren kişiler olmuştur. Verilecek küçük bir örnek bu konularda ilgililerin ne kadar yetersiz olduklarını açıkça gösterir : Bir zamanlar Bostancı köprüsünün başında, şimdiki çarşı ve kasap dükkânlarının yerinde ufak bir kabristan bulunuyordu. İlk bakışta tarihî bir önemi yokmuş gibi görünen bu küçük mezarlık, burada dükkânlar yapılırken hiç bir iz kalmamacasına ortadan kaybolmuştur. Böylece İstanbul'un tarihinden bir yaprağın daha koparılıp yok edildiğini anlamak için Evliya Çelebi'nin 1651'de cereyan eden bir ayaklanma ile ilgili haberini okumak gereklidir. Adamları ile Bostancı başı cisri başında idam edilen Dasnik Emirze ile Haneff Halife'nin cesetlerinin köprü başına defn edildiğini Evliya Çelebi bildirir. Gerçekten de burada yazısız, büyük yuvarlak kitabesiz mezartaşları vardı.

Mezarlıkların ortadan kaldırılmasında öne sürülen sebeplerden biri de, "estetik" düşüncelerdir. Bu konuda cevap vermek için Türk mezarlığı ile içindeki

taşların sanat değerlerini hatırlamak yeterlidir. Türk camii, evi, bahçesi, halısı, işlemesi, minyatürü ve hattı gibi Türk mezarlığı ve bunlardaki taşları da kendilerine has, diğer çevrelerdeki benzerlerinden değişik bir ruh, bir anlam ve havaya sahiptir. Mimaride mantıklı bir nisbet anlayışını büyük başarı ile kullanan eski Türkler, ebedî uyukuların uyunacağı yerlerde de tabiatın koynunda onunla içiçe olmayı tercih etmişlerdir. Türk mezarlığı, dağınık kabirlerin serpiştirildiği tabii bir bahçe, ulu ağaçların gölgelediği bir koruluktur. Bir zamanlar şehrin içinde yer yer yeşillik kümeleri yaratan hazireler de, yalnız hayat ile ölüm arasındaki mesafenin kısalığını, zaten ruh ve inanç bakımından mütevekkil (*fataliste*) olan eski Türklerin bu görüşlerini vurgulamakla kalmıyor, aynı zamanda Türk şehirciliğinin önemli bir unsuru olarak da yerleşim yeri dokusunda büyük bir rol oynuyorlardı. Geçen yüzyılın başlarında Kudüs'e giderken İstanbul'a da uğrayan, F.-R. de Chateaubriand (1768-1848), ilk baskısı 1811'de yayınlanan seyahatnamesinde, bu şehirde çarşıları mezarlıkların takip ettiklerini yazdıktan sonra şu sözleri de ekler : "Türkler sanki sadece satın almak ve ölmek için yaşarlar. Etrafı çevrili olmayan mezarlıklar sokakların ortasındadır ve bunlar harikulade servi korulukları teşkil ederler. Bu servilerde güvercinler yuvalarını kurar ve böylece ölümlerin huzurun paylaşırlar".

İçleri mezbelelik veya hayvan otlağı olmadığı, etraflarındaki duvarlar sağlam durduğu, ağaçlarına ilişilmediği ve yıkılanların yerlerine yenilerinin yetişmesi sağlandığı, bilhassa zengin özelliklere sahip irili ufaklı taşları kırılıp sökülmediği takdirde, sanatsever bir göz için koyu gölgelikleri, bir Batılı yazarın ifadesi ile "gövdeleri Gotik sütun demetlerini" andıran ulu servileri, bunların altında uyuyanların hatıralarını yaşatan, çeşitli motiflerle bezenmiş taşları, mermer lâhitleri, ve nihayet halk duygularını aksettiren küçük edebî âbideler olan kitabeleri ile bu mezarlıklar hiç de çirkin değillerdi. Şüphesiz Türk mezarlıklarında Batıdaki benzerlerinin düzenini bulmak mümkün değildi. Fakat kendilerine özgü bir karakterleri olduğu da inkâr edilemez. İlk baskısı 1853'te çıkan seyahatnâmesinde, Fransız sanat eleştirmeni, şair ve yazarı Théophile Gautier (1811-1872), Türk ve Hıristiyan mezarlıklarını şu cümleler ile karşılaştırır : "Katoliklik, ölümü pağanisma ve müslümanlığın bilmediği kasvetli bir korku ahengi ile çevirmiş, bunun için dehşet vermek düşüncesiyle mezarlarını ürkütücü, cesetli şekiller ile süslemiştir... halbuki İslâm mezartaşları güzel ağaçların gölgesinde, gökmavisi ve altın yaldızlı renkleri ile bir cesedin çukuru olmaktan çok, ebedî istirahat mahsus bir köşk tesiri bırakırlar".

Mezarlıkların ortadan kaldırılmasında gerekçe o-

lan ve yukarıda üzerlerinde durulan zahiri sebeplerin yanında gerçek sebep, bu yerlerin hemen kolayca arsaya çevrilmelerinin mümkün oluşudur. Mezarlıklar ve hazirelerin ortadan kaldırılmalarında en büyük itici güç bu olmuştur. Mimar Şehabettin Bey'in yukarıda adı geçen makalesinde ilk sahifede şöyle bir fikir ile karşılaşılır. "Nüfusun artması, sınaî ve tüccarî faaliyetlerin inkişafı ve binnetice yeniden yeniye ikametgâhlar, müessesseler, fabrikalar kurulmasına ihtiyaç hissedilmesi, aynı zamanda gün geçtikçe daha ziyade tebarüz eden sıhhî mecburiyetler dolayısıyla mezarlıklar beldelerden uzak mesafelere kaldırılarak, şehir içindeki mevkileri, daha mühim binalara tahsis olunmuştur". Böyle düşüncelerden hareket edenlerin sorumlulukları sürdürdükçe, tarihi mezarlık ve hazirelerin katliâma uğramamaları için hiç bir sebep kalmamıştır. Görünüşte korunuyormuş sanılan Karacaahmet mezarlığının tarihî taşları, "imar" adı altında veya yeni mezarlara yer açmak için ya tahrip edilmiş ve edilmekte, kurtulabilen pek azı ise, yol kenarındaki duvarların içine geliş güzel çirkin bir biçimde sıralanmaktadır. Başlıbaşına bir ölümler âlemi teşkil eden Karacaahmet mezarlığı evvelce, peşpeşe sıralanan Saraçlarçeşmesi, İbrahimaga, Ayrılık çeşmesi, Söğütlüçeşme, Papazınbağı, Kalyonlarbaşhalifesi aile sofası sektörleri ile Kızıltoprak'ta, Zühtü Paşa aile sofası ile sona ererken, aralarının parça parça yok edilmesi ile iyice ufaltılmış, Kalyonlar Başhalifesi aile sofası, yerine oto galerisi yapılmak üzere yıkılıp çeşmesi, ve taşları hatta ağaçları ile yok edilmiş, Ayrılık çeşmesi mezarlığının bir tarafı bütünüyle gecekonduya bırakılarak, yeryüzünden silinmiş, İbrahim Ağa ile Saraçlar çeşmesi mezarlıkları da ünlü Karayolları idaremizin eski esere saygı ve merhamet bilmez davranışı ile bütünüyle kazanmıştır. Nihayet son olarak cadde genişletmek için, Söğütlüçeşme'deki Mahmud Dede sektörünün bir parçası daha ortadan kaldırılırken, içinde pek çok değerli ve tarihi taşlar olan esas Söğütlüçeşme mezarlığının bütünü, yeni tren istasyonunun önünü açmak ve bu eşsiz sanat eserini bütün haşmet ve güzelliği ile (!) sergilemek üzere en ufak bir kalıntısı bırakılmadan yok edilmiştir. Halbuki, Amerika'da New York şehrinin gökdelenlerinin yoğun oldukları bir yerde, Wall Street ile Broadway'in eteğinde Yeni Dünya'nın en büyük ticaret merkezinin ortasında 1846'da kurulmuş Trinity Church mezarlığında, mütevazî küçücük taşları, yeşil çimen kaplı bir toprak parçasının üzerinde, yine Amerikalıların tarifıyla, "etrafını saran yüksek binaların yarattıkları dar ve karanlık bir boğazın (*canyon*) içinde", her metre kare toprağın astronomik değere sahip olduğu bir yerde durmaktadır. Karacaahmet böylece son elli yıl içinde eritilip kaybedilirken İstanbul'un diğer

büyük mezarlıklarında da durum daha iyidir denilemez. Karacahmet'te çeşitli yerlerden sökülmüş yüzlerce tarihî taş, Askerlik şubesi tarafından İranlılar mezarlığına inen yokuşun sol tarafında on yıl kadar yığılı durduktan sonra ortadan kaldırılmış ve bu taşların dikilmesine tahsis edilen toprak parçası birdenbire modern mezarlarla doldurulmuştur. Edirnekapısı dışındaki büyük mezarlık da Karayolları Genel Müdürü olan Fevzi Bey'in emri ile buldozerlerle taşları ve ağaçları ile 1958'de tahrip edilmiş, sonra yolun buradan geçirilmesi hakkında değişiklik yapılması üzerine ikinci bir tahribe girilmiştir. Surlar dışındaki mezarlıklarda devamlı ölü gömülmesi ile tarihi değeri olan pek çok taş kaybolup gitmektedir. Ünlü Fransız yazarı Pierre Loti'nin *Aziyade* romanına konu olduğunu iddia ettiği Hatice adındaki genç kadının, bir vakitler etrafı boş olan ve Loti'nin İstanbul'a her gelişinde boyatıp, harflerini altın yıldızla kaplattığı mezartaşı yukarıda da belirtildiği gibi bugün hemen hemen kaybolmak üzeredir.

Birçok eski eserler gibi, eski mezarlık ve hazireler de "İmar" adı altında yapılan bir takım çalışmaların kurbanı olmaktadır. İstanbul'da olduğu kadar başka yerleşim yerlerinde de bu imar garip bir surette uygulanmaktadır. Erzurum gibi tarihi bir şehirde, türbelerin çokluğundan şikâyet eden bir Belediye Başkanının, bunlardan bir kısmını yıktırıp yerlerini inşaata açmak isteği kadar, tarihî mezarlıklardaki mezartaşlarını söküp, bir arşivdeki raflarda saklamak isteyen bir Eski Eserler ve Müzeler Genel müdürünün görüşleri (!) şaşırtıcıdır. Fakat böyle görüşlere sahip imarcılar daima olmuş ve korkular ki, gelecekte de olacaktır. Bu yüzden ki, bugün birçok tarihî kişinin mezarları ve mezartaşları bulunmamaktadır. 1960'lı yıllarda Balmumcu kışlası yanında, bir taşcının ardiyesinde, büyük bir yığın halinde, yüzlerce tarihî mezartaşı görülmüştü. Soruşturma açıldığında, ardiye sahibi bunları Belediyeden satın aldığını makbuzunu göstererek ispatladı. Bir inceleme gezisi sırasında, Tekirdağı mezarlığının yerlerinden sökülerek belediyeye ait binanın bir odasına yığılan tarihî mezartaşlarının, bu odanın kiraya verilebilmesi ve gelir sağlanması için, kamyonlarla taşınarak denize dökülmüş olduklarını 1962'de görmüştük. Ayaspaşa'da 1970'li yıllarda Almanya konsolosluk binası karşısında bir apartman yapılırken açılan temel çukurunda, Beyoğlu mezarlığının üst üste yığılmış taşları meydana çıkmıştı. Halbuki Birinci Dünya harbi yıllarında (1914-1918) İstanbul'un balondan çekilen fotoğraflarında bu mezarlık koyu bir koku teşkil eden servileri ile görülmektedir. Üstelik Taksim meydanına bakan ve şimdi The Marmara otelinin bulunduğu yerde, Osmanlı Bankası müdürleri için bir konak

yapılırken, buraların mezarlık arazisi olması yüzünden Türk halkın ciddi tepkisi ile karşılaşmıştı. Edirne'de Kız lisesinin bahçe duvarı ise bütünüyle kırılıp parçalanmış Türk mezarı taşları ile yapılmıştı. Evvelce de yazdığımız gibi, "Şehirlerimizdeki eski Türk mezarlıkları o derecede tahribe uğramaktadır ki, buralarda yatanlara karşı işlenen saygısızlık karşısında dehşet duymamak başka taraftan da kırılıp parçalanan, inşaat malzemesi olarak kullanılan ve hatta öğütülerek mozaik yapımına ham malzeme olan, kimyasal metodlarla eritilen şahideler, lâhitler, küçük mezar anıtları karşısında üzüntü duymamaya imkân yoktur. Bu taşlar tarih belgesi olarak değerleri yanında, biçimleri, süslemeleri ile sanat eserleri olduğu kadar, kitabelerinde yazılan dertler, korkular, sevgiler ve üzüntüler, hatta neşe ve nükteler ile de o yerin insanların duygularını aktaran anıtlardır. Bunların yok olmaları ile yalnız nakışlı lâhidler, zarif şahideler kaybolmakla kalmıyor, fakat bir şehrin insanların iç âlemini aksettiren kalıcı olması gereken deliller de tahrip edilmiş olmaktadır. Bu taşların yok edilmeleri, şu açıkça belirli bir gerçektir ki, birgün büyük pişmanlıklar duyulmasına yol açacaktır. Zaten tarihî şehirlerin pek çoğunda o yerin tarihine ışık tutacak en ufak mezarlık kalmamıştır.

Türkiye'nin bugünkü millî sınırları içindeki mezarlık ve hazirelerin hiç de iç açıcı olmayan durumları karşısında, elden çıkan topraklardakilerin daha iyi olmaları beklenemez. Macarlar Budin'de toprak altından çıkarılan yirmi-yirmibeş kadar kavuğu bir yamaca dizmek suretiyle bir hatırayı yaşatmaya çalışmışlardır. Fakat bunların yazılı şahideleri kayıptır. Peçuy'da da Yakovalı Hasan Paşa camii yanında bir kaç mezartaşı görülür. Bulgaristan'da bir kaç türbe ile Şumnu'da bir cami haziresi 1970'lerde henüz duruyordu. Yunanistan'da ise fazla bir şeye rastlanmamaktadır. Osmanlı idaresinde büyük şehirlerin başında gelen Selânik'in eski fotoğraflarında görülen geniş mezarlıklar bütünüyle kazanmıştır. Sadece Türk döneminde Hortacı Süleyman Efendi camii olan, Hagios Georgios yuvarlak binasının dışındaki yalnız dört duvarı kalmış türbenin içinde az sayıda Türk mezartaşı korunmuştur. Batı Yunanistan'da Patras'ta bir camiin haziresinde olan ünlü tarihçi Mustada Nâima'nın (1715) mezartaşı da cami ile birlikte ortadan kaldırılmış olmalıdır.

Ege adalarından Rodos'daki taşlardan Murad Reis cami ve tekkesi haziresinde olanlar İtalyan idaresi sırasında güzel resimlerle yayınlanmıştı. Bunların arasında XVIII. yüzyıl şairlerinden Haşmet'in taşı da görülür :

Merhûm ve mağfur
Aleyhürrahmet-ül gafur
Sabıka Kaz-ı asker Baş

Efendi zâde müderrisin-i
Kiramdan Mehmed Haşmet
Efendi ruhuna
El-Fâtiha
1182 (1768/69)

Aynı hazirede Sadrazam Mehmed Rami Paşa (öl. 1109=1707/08), Yusuf Paşa (öl. 1127=1715), Sarı Abdullâh Paşa (öl. 1147=1734/35), Silâhdar İbşir Hüseyin Paşa (öl. 1151=1738/39), Abdülkadir Nadir Paşa (öl. 1302=1884/85), Kaptanı-ı Derya Abdülkerim Paşa (öl. 1175=1761/62), Kaptan Memi Paşa (öl. 1030=1621), Mehmed Redif Paşa (öl. 1323=1905/06) gibi Osmanlı dönemi Türk tarihinde yerleri olan bazı önemli kişilerin kabirleri de bulunmaktadır. Bunlardan Sultan III. Mustafa döneminde bir yıl Kaptanıderya olan Abdülkerim Paşa, İstanköy adasında Cuma (veya Bayram) namazı için gemisinden ayrıldığında, hıristiyan forsalar, gemiyi ele geçirerek Malta'ya kaçtıktan sonra idam edilmiştir.

Çok yıl önce bir dergide, Girit adasındaki Herakleion müzesinin salonlarını gösteren bir resimde kavuklu bir mezartaşını teşhis ederek, bunun belki eşkiyalıktan gelmişken, affa uğrayarak Devlet hizmetine giren ve Girit fethinde şehid olarak ölen Katırcıoğlu Mehmed Paşa'nın (öl. 1668) taşı olabileceğini düşünerek, müze idaresine yaptığımız başvuruya mükemmel bir fotoğraf gönderildi. Ancak bu mezartaşı Mehmed Paşa'nın değil, Bostancıbaşılıktan yetişip, Rumeli, Hottin, Diyarbakır valiliklerinde bulunan, Silistre muhafızı, Selânik, İnebahtı, Hanya valisi ve nihayet 1211 Rebiyülevvelinde (1796) Kandiye valisi atanıp, orada 1213 Cemaziyülevvelinde (1798) ölen Ferhad Paşa'nın idi :

Hüve'l- Hayy al-baki
Hazret-i Ferhad Paşa vezir-i bî nazîr
Kandiye valisi iken buldu kurb-i Hakka râh
Sadr-ı Cennette ola da'im refiki magfiret
Nûr ile memlu ide masvasını her dem ilâh
Sahib-i rûş ü fatanet zat-ı âlf kadr idi
Eyliye her dem enisin feyz-i ehl-i intibah
Söyledim tarihini hasretkeşân fevtine
Âzim-i şirindil hayy Ferhad vâh
El-Fâtiha
sene 1213 (=1798)

Aynı müzede Ferhad Paşa'nın mezartaşının arkasında "Hacegân-ı Divân-ı Hümayundan, Girit Defterdarı Kara Musa Paşazâde İbrahim Bey" ile aynı soydan yirmiiki yaşında ölen bir gencin mezartaşları da bulunmaktadır. Müze idaresinin bildirdiğine göre bunlar Sultan IV. Mehmed'in Hünkâr camii haziresinden getirilmiştir. On yıl önce Napoli'deki sarayı gezerken, salonlardan birinde duvarda, bir Osmanlı'yı tasvir eden

yağlıboya büyük bir tablo ile karşılaşmıştık. Biraz araştırınca bunun Osmanlı Devletinin 1741'de elçi olarak gönderdiği Küçük Hüseyin Efendi'in ressam G. Bonito (1770-1789) tarafından yapılmış resmi olduğunu ve aynı resmin bir eşinin de Madrid'de bulunduğunu öğrendik. İstanbul'da Çemberlitaş yakınında Atik Ali Paşa camii haziresinde hiç kimsenin ilgilenmediği mezarlar arasında Küçük Hüseyin Efendi'nin mezartaşı ile karşılaşılır.

Yâ Hayy
Merhum ve magfûr
Mukabele-i süvâri
El-hâc Küçük
Hüseyin Efendi
Ruh-ı şerifiyçün
Rizâen lillâhi Fâtihâ
sene 1155 (1742)

Napoli'den döndükten pek az sonra öldüğü anlaşılan Hüseyin Efendi'nin kabrinin yakınında 16 Rebiyülâhır 1209 (1794)'te ölen oğlu Sadullah Efendi'nin mezarı bulunmaktadır. Şu küçük örnek, bir mezartaşının önemli bir olayın kahramanı olan bir kişinin hatırası olarak bir tarih belgesi durumunu göstermektedir.

Mezarlıklar hakkındaki bu genel görüşleri kapatırken, yabancı mezar ve mezarlıklara da bir kaç cümle ayırmak yerinde olacaktır. Anadolu'daki Rum mezarlıkları 1923'den sonra bütünüyle ortadan kalkmış, bununla birlikte "levantin" leri bol olan Trabzon, İzmir gibi yerlerdeki başka dinî inançlara ait hıristiyan mezarlıkları da aynı akibete uğramıştır. Halbuki bunların içlerinde Osmanlı dönemi tarihi ile bağlantılı hayli kişinin mezar kitabeleri vardı. Yalnız İzmir katolik mezarlığına dair etraflı bir makale yayınlanmıştır. İstanbul'da Feriköy mezarlığında İstanbul müzelerinin ilk müdürlerinden A. Dethier'nin (1803-1881) mezarını bularak yayınlamıştık. Fakat Anadolu ve Türk tarihi hakkında pek çok yayını olan A.D. Mordmann'ın (1811-1879) mezarını bütün aramalara rağmen bulmak mümkün olmamıştır. Elçi Busbeck ile Kanunî Sultan Süleyman yıllarında İstanbul'a gelerek burada 1561'de vebadan ölen hekimi W. Quackelbe'nin mezarı Taksim (Pera) katolik mezarlığında iken, buranın kaldırılması üzerine 1864'te Feriköy'e taşınarak, burada 1870'de yapılan bir toplu mezara kitabesi konulmuştur :

WILHELMUS QUACKELBE, EN ALIAS COTURNOSSIUS, BELGA, CORTRACENUS, MEDICINÆ DOCTOR ET OMNIS PHILOSOPHIÆ PERITISSIMUS, CUM CONSTANTINOPOLI PLURIBUS ANNIS REIPUBLICÆ CHRISTIANÆ NAVASSET OPERAM, TANDEM QUOD IN PATRIAM NEGA-

BATUR, CHRISTO DUCE, VERTIT IN CÆLUM ;
OBIIT PESTE VIII ID. MAJI MDLXI

Bu taş; bir vakitler Beyoğlu-Taksim'de olan vebadan ölenler mezarlığının belki de ilk kitabesidir denilir. Tünel'den Galatasaray'a giderken sağda bulunan Sta Maria Draperis kilisesinin yan dehlizinde ise Sultan II. Mahmud döneminde İstanbul'da ilk Tıp Fakültesini kuran Dr. K. A. Bernard'ın (1808-1844) Fransızca yazılı mezar kitabesi bulunmaktadır. İngiltere Kraliçesi Elizabeth tarafından Sultan III. Mehmed'e elçi olarak gönderilen, fakat Padişahla birlikte gittiği seferden hastalanarak dönen ve 33 yaşında Heybeliada'da 1597'de ölen Sir E. Barton'un üzerinde asalet arması işlenmiş mezar taşı, buradaki eski Rus mezarlığında duruyordu. 1957'de yaptığımız bir inceleme gezisinde Tokat'ta, mermer bir obelisk biçiminde bir mezar anıtı görmüştük. Kitabelerinin bir kısmı kazınmış olan bu mezar taşından, bunun Henry Martyn adındaki İngiliz misyoner ve doğubilimcisine ait olduğu anlaşılmaktadır :

Rev. Henry Martyn, A.M:
Chaplain of the East India Company
Born at Truro in England, February 18, 1781
Died at Tocat. October 16, 1812
He laboured for many years in the East, striving to
Benefit mankind both in this world and in that to come
He translated the Holy Scriptures into Hindostanee and
Persian
And preached the God and Saviour of whom they testify
He will long be remembered in the East where he was
known as
A MAN OF GOD

Bu mezarın ilgi çekici hikâyesini ise A.D. Mordtmann'ın seyahat notlarında bulmak kabildir. Adının doğru yazılışı Martyn şeklinde olan bu İngiliz, buradaki Katolik Ermeni kilisesi haziresine gömülerek üstüne lâtince yazılı bir taş konulmuştur. Mordtmann'ın lâtinceyi kimsenin anlamadığı yolundaki tenkidi üze-

rine Van Lennep tarafından mezar Misyonerlik merkezi bahçesine taşınmış ve şimdi görülen anıt mezar taşı yapılarak bunun herbir yüzüne, İngilizce, Ermenice, Türkçe ve Grekçe kitabeler işlenmesi kararlaştırılmıştır. Mordtmann geldiğinde bunlardan ilk ikisi kazılmıştı. Onun Grekçe yerine Farsça bir kitabe yazılmasını teklifi üzerine bunun metnini kendisi yazarak, İstanbul'a bir hattata şablonunu hazırlatmıştır. İşte Ermenice kısmı kazınmış olan mezar taşı budur. Musevi mezarlıkları ve bunlardaki taşlar da şekilleri bakımından ayrıca inceleme konusu olacak kadar ilgi çekicidir. Bunların arasında muhakkak ki Osmanlı dönemi tarihinde adları geçen önemli olanlara ait olanlar da vardır. Son olarak da, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve İstanbul'da örneklerine rastlanan, "Karamanlıca", yani Grek harfleriyle Türkçe yazılmış mezar taşlarına da dikkat çekilmesi yerinde olur. Surlar dışında Balıklı manastırı avlusunda bunlardan bir hayli vardır. Bunlar da başlıbaşına bir konu teşkil edecek kadar zengindir.

Mezarlıklar, hazireler ve mezar taşları hakkında yapılan bu sempozyumun birçok yeni bilgiler getireceğini tahmin ediyor ve en azından bu tarih hatıralarının bundan böyle daha iyi korunmalarına yol göstereceğini sanıyoruz. Amerikalı yazar Marc Twain (1835-1910) bir hikâyesinde, mezarlarından hicret eden ölülerden biri ile konuşur. Dirilerin ilgisizliği yüzünden mezar taşını yüklenerek giden ölü, ilgisizlik ve bakımsızlıktan duydukları üzüntüyü belirtir. Twain bu "karamizah" (*macabre*) hikâyesinin sonunu, "Mezarlıklarını bu halde bırakmaktan çekinmeyen bir toplum, hakkında yapılacak her türlü ağır eleştiriyi de rahatça sineye çekebilir", cümlesi ile bağlar. Kısacası mezarlıklar ve bunlardaki taşlar korunmalıdır, çünkü vaktiyle romantik yazar ve şair Heinrich Heine'nin (1797-1856) dediği gibi : "Her mezar taşının altında bir dünya tarihi yatar" (*Unter jeder Grabstein liegt eine Weltgeschichte*).

S. E.